O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI XABARLARI, 2026, [14]
ISSN 2181-7324

TARIX
http://journals.nuu.uz
Social sciences
ISSN 3093-8996(Onlayn)

UDK: 94(575.1):008“1930/1939”

Anvar J. YAXSHIYEV,
Tarix fanlari nomzodi, dotsent, Texnologiya, menejment, kommunikatsiya instituti, Toshkent, O‘zbekiston
E-mail: yaxshiyev.anvar@tmci.uz

Tarix fanlari doktori (DSc), dotsent D.Abdullayev taqrizi asosida

O‘ZBEKISTON SSRDA XX ASRNING 30-YILLARIDA MADANIY HAYOT

Annotatsiya

Maqolada 1930-yillarda O‘zbekiston SSR madaniy hayoti ta’lim, savodxonlik, alifbo siyosati, adabiyot, teatr va madaniy-ma’rifiy muassasalar faoliyati orqali tahlil qilinadi. Taqdim etilgan qo‘lyozmalar, ZiyoNETdagi tadqiqotlar va xorijiy ilmiy adabiyotlar asosida madaniy imkoniyatlarning kengayishi bilan mafkuraviy nazoratning kuchayishi o‘rtasidagi bog‘liqlik yoritiladi. Tarixiy-qiyosiy tahlil madaniy taraqqiyotni muassasalar soni bilangina baholash yetarli emasligini ko‘rsatadi. Qatag‘onlarning ijodiy muhit va bilim davomiyligiga ta’siri ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: O‘zbekiston SSR, madaniy hayot, 1930-yillar, savodxonlik, alifbo siyosati, teatr, senzura, ziyolilar, qatag‘on.

CULTURAL LIFE IN THE UZBEK SSR IN THE 1930s

Annotation

The article examines education, literacy, script reform, literature, theatre and cultural institutions in the Uzbek SSR during the 1930s. Drawing on the supplied manuscripts, studies available through ZiyoNET and international scholarship, it explores the relationship between expanding cultural opportunities and increasing ideological control. Historical and comparative analysis highlights the limits of measuring cultural development through institutional growth alone. Particular attention is paid to repression and its effects on creative work and the transmission of knowledge.

Key words: Uzbek SSR, cultural life, 1930s, literacy, script reform, theatre, censorship, intelligentsia, repression.

КУЛЬТУРНАЯ ЖИЗНЬ УЗБЕКСКОЙ ССР В 30-е ГОДЫ XX ВЕКА

Аннотация

В статье рассматриваются образование, грамотность, алфавитная политика, литература, театр и культурно-просветительные учреждения Узбекской ССР в 1930-е годы. На основе предоставленных рукописей, исследований из библиотеки ZiyoNET и зарубежных научных работ раскрывается связь расширения культурных возможностей с усилением идеологического контроля. Историко-сравнительный анализ показывает ограниченность оценки культурного развития только по росту числа учреждений. Выявляется воздействие репрессий на творческую среду и преемственность знаний.

Ключевые слова: Узбекская ССР, культурная жизнь, 1930-е годы, грамотность, алфавитная политика, театр, цензура, интеллигенция, репрессии.

Kirish. XX asrning 30-yillari O‘zbekiston SSR madaniy hayotida ta’lim, adabiyot, san’at va ommaviy axborot vositalari faoliyati siyosiy boshqaruv bilan tobora chuqur bog‘langan davr bo‘ldi. Yangi muassasalar, ijodiy jamoalar va kitobxonlar auditoriyasi shakllanishi madaniyatdan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirdi. Ayni paytda mavzu tanlash, tarixiy merosni talqin qilish va ijodkorning kasbiy mavqei mafkuraviy talablar bilan chegaralandi. Shu sababli davrni faqat madaniy yuksalish yoki faqat tanazzul sifatida baholash uning murakkab tarixiy mazmunini to‘liq ochmaydi.

Tadqiqotning maqsadi 1930-yillarda madaniy hayotning institutsional kengayishi bilan siyosiy nazorat o‘rtasidagi aloqani tahlil qilishdir. Asosiy e’tibor ta’lim va savodxonlik, yozuv islohoti, badiiy ijod, madaniy-ma’rifiy muassasalar hamda ziyolilar taqdiriga qaratiladi. 1920-yillar oxiridagi jarayonlar tarixiy shart-sharoit sifatida, 1940-yildagi yozuv almashuvi esa o‘n yillik yakunidagi siyosatning davomi sifatida ko‘rib chiqiladi. Bunday xronologik chegaralash keyingi davr hodisalarini 1930-yillarga asossiz ko‘chirishdan saqlaydi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Tadqiqotning asosiy materialini 1925–1941-yillardagi O‘zbekiston SSR tarixiga bag‘ishlangan dissertatsiya qo‘lyozmasi hamda uning tahrirlangan varianti tashkil etadi. Ularda maorif, savodsizlikni tugatish, alifbo, ijodiy muassasalar va matbuot davlatning jamiyatni qayta tashkil etish siyosati bilan bog‘lab yoritilgan [1; 2]. Ushbu matnlar o‘zaro mazmunan bog‘liq bo‘lgani uchun bir-birini mustaqil tasdiqlaydigan ikkita dalil sifatida olinmaydi. Ulardagi umumlashmalar tarixiy jarayonlarni ajratish va tadqiqot savollarini shakllantirish uchun xizmat qiladi.

A. Khalidning Making Uzbekistan asarida mahalliy ziyolilar, bolsheviklar va Moskva o‘rtasidagi murakkab munosabatlar tadqiq etiladi. Bunday yondashuv milliy madaniyatni faqat markaz siyosatining tayyor mahsuli deb tushunmaslikka yordam beradi [3]. M. Kamp esa xotin-qizlarning og‘zaki tarixlari va yozma guvohliklari orqali ijtimoiy o‘zgarishlarning shaxsiy tajribadagi ko‘rinishlarini o‘rganadi [4]. Ushbu ishlar davlat loyihasi bilan mahalliy tashabbus, moslashuv va qarshilik o‘rtasidagi farqni hisobga olish uchun muhimdir.

B. Shinning milliy opera haqidagi maqolasida 1937-yilgi o‘zbek san’ati dekadasi madaniy modernizatsiya va milliy madaniyatni sovet talablari asosida qayta ifodalash jarayoni sifatida tahlil qilinadi [5]. Bu tadqiqot madaniy taraqqiyotning tashqi namoyishi bilan uning siyosiy tashkil etilishi o‘rtasidagi

bog‘liqlikni ko‘rsatadi. Demak, tarixshunoslikdagi asosiy masala yutuq va cheklovni sanab chiqishdan iborat emas; ularning ayni bir institut yoki ijodiy amaliyotda qanday tutashganini aniqlashdir.

R. Ahmedov avtoreferati savodsizlikni tugatish siyosatiga, Y. Tursunova tadqiqoti esa ta’lim muassasalarining shakllanishi va siyosiy bosim oqibatlariga bag‘ishlangan [6; 7]. Tursunova ma’lumotiga ko‘ra, 1930-yilda maorif muassasalarini ko‘klam ekin ishlariga jalb etish, o‘qituvchi va o‘quvchilarni xo‘jalik vazifalariga yo‘naltirish amaliyoti mavjud edi [7, 17–18-b.]. Bu misol ta’limning madaniy vazifasi ishlab chiqarish safarbarligi bilan tutashganini ko‘rsatadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada tarixiylik, qiyosiy tahlil va manbalarni tanqidiy o‘qish tamoyillari qo‘llanadi. Rasmiy siyosatning maqsadi, uni amalga oshiruvchi muassasa va aholining kundalik tajribasi alohida tahlil darajalari sifatida ajratiladi. Taqdim etilgan qo‘lyozmalardagi bibliografik ma’lumot bilan bevosita o‘rganilgan manba farqlanadi. Mustaqil ko‘rilmagan arxiv hujjatlariga asl manba sifatida havola berilmaydi; tekshirilmagan statistik ko‘rsatkichlar va so‘zma-so‘z iqtiboslardan foydalanilmaydi. Tadqiqot yangi arxiv topilmasini e’lon qilishdan ko‘ra, mavjud materiallarni muammoli-tarixiy umumlashtirishga qaratilgan.

Tahlil va natijalar. 1930-yillardagi madaniy hayotning birinchi xususiyati davlatga bog‘liq tashkiliy muhitning kuchayishidir. Maktab, kutubxona, nashriyot, teatr va ijodiy tashkilotlar kadr, bino, mablag‘ hamda tarqatish tizimiga ehtiyoj sezardi. Davlat ko‘magi ushbu imkoniyatlarni yaratishi bilan birga, faoliyatning yo‘nalishi va mazmunini belgilash vositasiga ham aylandi. Natijada muassasa rivoji bilan uning mustaqilligi bir xil sur’atda o‘smadi. Tashkiliy kengayish ijodiy tanlov erkinligini avtomatik ravishda ta’minlamaganini aynan shu bog‘liqlik orqali tushuntirish mumkin [2, 2.3-paragraf].

Ta’lim tarmog‘i va savod chiqarish kurslari madaniy muhitning muhim tayanchlari bo‘ldi. O‘qish va yozish ko‘nikmasi insonning hujjat bilan ishlashi, matbuotdan foydalanishi, kasbiy tayyorgarlik olishi va ijtimoiy muloqotga kirishish imkoniyatini kengaytirdi. Biroq dars mazmuni siyosiy tarbiyadan ajralmagan edi. O‘quvchi nafaqat bilim, balki yangi tuzumning qadriyatlari va ijtimoiy tasniflarini ham o‘zlashtirardi. Shu jihatdan maorif madaniy imkoniyatlar yaratadigan va siyosiy dunyoqarashni shakllantiradigan muassasa sifatida bir vaqtda faoliyat yuritdi [2, 2.2-paragraf].

Savodxonlik natijalarini baholashda kursga yozilish, muntazam qatnashish va o‘qish ko‘nikmasini egallashni farqlash zarur. Muassasalar sonining ko‘payishi darslik, bino va malakali pedagog muammolari to‘liq hal etilganini anglatmaydi. Qo‘lyozmalarda hududiy sharoit, qishloq mehnatining mavsumiyligi va o‘qituvchi yetishmasligi ta’lim jarayoniga ta’sir qilgani yoritiladi [1; 2]. Shuning uchun madaniy o‘zgarishlarni faqat respublika miqyosidagi umumiy ko‘rsatkich orqali tushuntirishdan ko‘ra, shahar va qishloq, turli yosh hamda ijtimoiy guruhlar tajribasini qiyoslash samaraliroqdir.

Yozuv masalasi savodxonlik siyosatining alohida qatlamini tashkil etdi. 1920-yillar oxiridagi lotinlashtirishdan keyin 1930-yillar davomida yangi yozuvdagi darslik, matbuot va kitoblar bilan ishlaydigan auditoriya kengaydi. Qo‘lyozmaning alifbo siyosatiga bag‘ishlangan tahlili bu jarayonni matbaa va ta’limni yangilash bilan birga, avlodlarning avvalgi yozma merosga kirish imkoniyatining o‘zgarishi sifatida ko‘rsatadi [2, 2.2-paragraf]. Eski yozuvni bilish bilan yangi savodxonlik bir xil ko‘nikma bo‘lmagani sababli, madaniy davomiylik maxsus o‘qitish va tarjima ishlariga ehtiyoj sezdi.

Adabiy hayotda professional ijod va nashr imkoniyatlari kengayishi siyosiy talablarning kuchayishi bilan tutashdi. Taqdim etilgan materiallarda 1932-yildagi adabiy-badiiy tashkilotlarni qayta tuzish jarayoni ijodiy faoliyatning markazlashuvi bilan bog‘langan [2, 2.3-paragraf]. Yozuvchining asari badiiy qiymati bilan bir qatorda, uning sinfiy va mafkuraviy jihatdan qanday talqin qilinishi orqali ham baholandi. Nashr etilish imkoniyati, tanqidiy munosabat va kasbiy mavqe o‘rtasidagi bog‘liqlik ijodkorning ish uslubiga ta’sir ko‘rsatdi.

Sotsialistik realizmning me’yoriy mavqei ijodkor oldiga tarixiy jarayonni sovet loyihasining istiqboli bilan bog‘lash talabini qo‘ydi. Mehnat, kollektiv, yangi turmush va ijtimoiy o‘zgarish obrazlari asarlarda muhim o‘rin egalladi. Biroq barcha badiiy mahsulotlarni bir xil targ‘ibot matni deb baholash ham yetarli emas. Til mahorati, obraz yaratish, tarjima va janr tajribasi siyosiy cheklovlar sharoitida ham rivojlanishi mumkin edi. Tarixiy tahlil asarning mazmuni bilan uning yaratilish va nashr etilish sharoitini birga ko‘rishi lozim.

Teatr sahnasi savod darajasi turlicha bo‘lgan auditoriyaga murojaat qilish imkoniyatiga ega edi. Sahna nutqi, musiqa, harakat va badiiy voqea yozma targ‘ibotdan farqli ravishda tomoshabinning bevosita hissiy tajribasiga ta’sir qilardi. Shu bois teatr ma’rifiy xizmat bilan birga, yangi ijtimoiy munosabatlarni namoyish qilish maydoni bo‘lib qoldi. Repertuar ustidan nazorat mavjudligi ijodiy jamoalarning mavzu tanlovini toraytirgan bo‘lsa-da, aktyorlik, sahnalashtirish va musiqiy ijro malakasining o‘sishini inkor etmaydi [2, 2.3-paragraf].

1937-yilda Moskvada o‘tkazilgan o‘zbek san’ati dekadasi mazkur ziddiyatni yaqqol ifodaladi. B. Shin «Gulsara» va «Farhod va Shirin»ning dekadadagi namoyishini milliy musiqaning sovet modernizatsiyasi doirasida qayta talqin qilinishi bilan bog‘laydi [5]. Dekada ijrochilarni keng auditoriyaga olib chiqdi, ayni paytda namoyish etiladigan milliy madaniyatning mazmuni va shakli markaziy baholash doirasida belgilandi. Shunday qilib, san’atning e’tirofi ham kasbiy yutuq, ham madaniy vakillikning siyosiy tartibga solinishi sifatida o‘rganilishi kerak.

Musiqa, raqs va tasviriy san’atdagi yangilanishni an’ananing butunlay almashishi deb tushunish biryoqlamadir. Xalq kuyini sahnaga moslashtirish, raqsni jamoaviy ijroga aylantirish yoki mahalliy obrazni yangi tasvir usulida ifodalash davomiylik bilan o‘zgarishning birgalikdagi ko‘rinishidir. Qo‘lyozma tahlilida ham ijodkorlarning milliy ohang, harakat va badiiy xotirani saqlash imkoniyatlari qayd etiladi [2, 2.3-paragraf]. Shuning uchun rasmiy buyurtma mavjudligi badiiy tajribani to‘liq tushuntirib bermaydi; ijrochi va tomoshabinning mazmunga qo‘shgan hissasi ham muhimdir.

Madaniy-ma’rifiy muassasalar kundalik hayotni o‘zgartirishda vositachilik qildi. Klub, kutubxona, qizil choyxona va o‘qish xonalarida gazeta mutolaasi, savod darsi, suhbat hamda havaskorlik chiqishlari birlashdi. Bunday faoliyat jamoaviy bilim olish va bo‘sh vaqtni tashkil qilish imkonini yaratdi. Ayni paytda tadbirlarning rejasi va mavzusi siyosiy safarbarlik vazifalari bilan bog‘landi [2, 4.3-paragraf]. Shu sababli muassasaning mavjudligi bilan uning aholiga real xizmatini farqlash zarur: kitob fondi, xodim, ish tartibi va auditoriya tarkibi natijaga ta’sir qilgan.

Xotin-qizlarning madaniy hayotdagi ishtiroki ham imkoniyat va bosim kesishgan jarayon edi. Ta’lim, matbuot hamda jamoat faoliyatiga kirish ayollar uchun yangi ijtimoiy rollarni ochdi. Biroq rasmiy ozodlik haqidagi tasavvur barcha ayollarning shaxsiy tajribasini bir xil aks ettirmagan. M. Kampning tadqiqoti ayollar ovozi va xotiralariga murojaat qilishning ahamiyatini ko‘rsatadi [4]. Shu asosda 1930-yillardagi madaniy ishtirokni faqat kampaniya natijasi sifatida

emas, oilaviy munosabat, mahalliy muhit, shaxsiy tanlov va xavfsizlik sharoiti bilan bog‘lab o‘rganish lozim.

1937–1938-yillardagi qatag‘onlar madaniy hayotning eng og‘ir burilishlaridan biri bo‘ldi. Milliy ziyolilarning ta’qib qilinishi shaxsiy fojiadan tashqari, ijodiy muhit va avlodlararo bilim almashinuviga zarar yetkazdi [1; 2]. Madaniy yo‘qotish hukm qilinganlar soni bilan cheklanmaydi: qo‘lyozmaning nashr etilmasligi, muallif nomining tilga olinmasligi, kasbdoshlarning ehtiyotkorligi va o‘zini senzura qilish ham uning oqibatlaridir. Bunday sharoitda ijodkorning erkin savol qo‘yishi xavf bilan bog‘lanib, intellektual tashabbusning chegaralari toraydi.

Madaniy merosga munosabatda tanlab qabul qilish tamoyili kuzatildi. Mumtoz adabiyot, xalq og‘zaki ijodi va milliy san’atning ayrim unsurlari yangi madaniy tizimga kiritildi, biroq ularning talqini siyosiy mezonlarga moslashtirildi [2, 2.3-paragraf]. Asarning saqlanishi uning barcha ma’no qatlamlari bir xil tan olinganini bildirmaydi. Shu bois meros tarixini o‘rganishda nashr etilgan matn bilan chiqarib tashlangan parcha, sahnaga qo‘yilgan asar bilan cheklangan repertuar o‘rtasidagi farqni tekshirish muhimdir.

Xulosa. O‘zbekiston SSRda 1930-yillar madaniy hayoti muassasalar kengayishi, yangi auditoriya shakllanishi va mafkuraviy markazlashuvning o‘zaro ta’siri ostida kechdi. Savodxonlik, professional san’at va nashr faoliyatidagi imkoniyatlar real madaniy o‘zgarishlarni yuzaga keltirdi. Biroq ushbu o‘zgarishlar ijodiy mustaqillikning qisqarishi, merosning saralab talqin qilinishi hamda ziyolilar qatag‘oni bilan bir davrda sodir bo‘ldi. Yutuqlarni qayd etish siyosiy zo‘ravonlikni oqlamaydi; qatag‘onlarni tahlil qilish esa odamlarning kasbiy mehnati va ijodiy hissasini inkor etishni talab qilmaydi.

Davrni xolis baholash uchun davlatning rasmiy maqsadi, muassasaning amaliy faoliyati va insonning kundalik tajribasi farqlanishi kerak. Keyingi tadqiqotlarda ta’lim hisobotlarini davomad ma’lumotlari bilan, repertuar ro‘yxatini tomoshabin munosabati bilan, nashr rejasini kitobning amaliy tarqalishi bilan qiyoslash maqsadga muvofiq. Bunday yondashuv madaniy hayotni tadbirlar yig‘indisi sifatida emas, bilim, ijod, resurs va hokimiyat munosabatlari tutashgan tarixiy jarayon sifatida tushuntirish imkonini beradi.

ADABIYOTLAR

1. 1925–1941-yillarda O‘zbekiston SSRda siyosiy hayot hamda ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar. Dissertatsiya qo‘lyozmasi. Toshkent, 2026. Taqdim etilgan “Dissertatsiya 28.08.2026.doc” nusxasi.
2. 1925–1941-yillarda O‘zbekiston SSRda siyosiy hayot hamda ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar. Tahrirlangan dissertatsiya qo‘lyozmasi. 2026. 2.2, 2.3, 4.3-paragraflar. Taqdim etilgan DOCX nusxasi.
3. Khalid A. Making Uzbekistan: Nation, Empire, and Revolution in the Early USSR. Ithaca: Cornell University Press, 2015. https://hdl.handle.net/1813/115176.
4. Kamp M. The New Woman in Uzbekistan: Islam, Modernity, and Unveiling under Communism. Seattle: University of Washington Press, 2006.
5. Shin B. National Form and Socialist Content: Soviet Modernization and Making of Uzbek National Opera Between the 1920s and 1930s // Interventions. 2017. Vol. 19, No. 3. DOI: 10.1080/1369801X.2017.1293552.
6. Ahmedov R.R. O‘zbekistonda sovet hokimiyatining savodsizlikni tugatish siyosati (XX asrning 20–30-yillari): avtoreferat. 2024. ZiyoNET: https://library.ziyonet.uz/book/132469.
7. Tursunova Y.B. Sovet hokimiyatining Turkiston – O‘zbekiston SSRdagi ta’lim siyosati (1918–1941-yillar): PhD dissertatsiyasi avtoreferati. Toshkent, 2024. 52 b. ZiyoNET: https://library.ziyonet.uz/book/133846.